

זמן ההמתנה בין אכילת בשר לבין אכילת חלב

הרב רועי הכהן זק

- א. מבוא
- ב. מחלוקת הראשונים
- ג. המנהג בתקופת הראשונים
- ד. הכרעת הפוסקים והמנהג בתקופת האחרונים
- ה. מנהג המתנת שלוש שעות

א. מבוא

נושא זמן ההמתנה המחוייב בין אכילת מאכלי בשר לבין אכילת מאכלי חלב נדון רבות על-ידי רבותינו הראשונים והאחרונים, ושנוי במחלוקת המנהגים. בדברינו להלן נעסוק רק בשיעור ההמתנה העקרוני, אך לא בנושאים המסתעפים⁷⁵.

ב. מחלוקת הראשונים

מקור הדברים בסוגיית הגמרא במסכת חולין (קד.-: וקה:)⁷⁶, ונחלקו רבותינו הראשונים בפירושן של המימרות בסוגיא וביחס ביניהן, ועל פי המחלוקת הפרשנית קיימת מחלוקת בגזירת זמן ההמתנה המחוייב⁷⁷.

⁷⁵ כגון: שש שעות שלמות או חמש שעות ומחצה (יעויין בספר **הכשרות** (הרב י"י פוקס שליט"א), פרק י, סעיף לא); שש שעות קבועות או זמניות (יעויין יו"ד, סי' פט, פת"ש, אות ג וכף החיים, שם, אות ה, שהביאו את הסכמת רוב רובם של הפוסקים שיש להמתין שש שעות קבועות), וכו'.
⁷⁶ זו לשון הסוגיא:

תנא אגרא חמוה דרבי אבא עוף וגבינה נאכלין...בלא נטילת ידים ובלא קינוח הפה. רב יצחק בריה דרב משרשיא...אייתו ליה גבינה- אכל, אייתו ליה בשרא- אכל, ולא משא ידיה. אמרי ליה: והא תאני אגרא...עוף וגבינה אין בשר וגבינה לא! אמר להו: הני מילי- בליליא, אבל ביממא- הא חזינא. תניא בית שמאי אומרים מקנח ובית הלל אומרים מדיח...אלא בית שמאי אומרים מקנח והוא הדין למדיח ובית הלל אומרים מדיח והא הדין למקנח מר אמר חדא ומר אמר חדא ולא פליגי...והלכתא בכל מילי הוי קינוח לבר מקמחא תמרי וירקא. בעא מיניה רב אסי מרבי יוחנן כמה ישחה בין בשר לגבינה א"ל ולא כלום איני והא אמר רב חסדא אכל בשר אסור לאכול גבינה גבינה מותר לאכול בשר אלא כמה ישחה בין גבינה לבשר א"ל ולא כלום גופא אמר רב חסדא...אמר ליה רב אחא בר יוסף לרב חסדא בשר שבין השניים מהו קרי עליה הבשר עודנו בין שיניהם. אמר מר עוקבא אנא להא מילתא חלא בר חמרא לגבי אנא דאילו אבא כי הוה אכיל בשרא האידינא לא הוה אכיל גבינה עד למחר עד השתא ואילו אנא בהא סעודתא הוא דלא אכילנא לסעודתא אחריתא אכילנא...גופא מים ראשונים ואחרונים חובה אמצעיים רשות...אמר רב נחמן לא שנו אלא בין תבשיל לתבשיל אבל בין תבשיל לגבינה חובה."

הרייף פסק כי יש להמתין⁷⁸ עד הזמן בו צריך לאכול סעודה אחרת,⁷⁹ והרמב"ם הגדיר זמן זה "כמו שש שעות"⁸⁰. גם ממכלול דבריו של רש"י עולה כי גם הוא סבר שאכן יש חיוב המתנה בין בשר למאכלי חלב⁸¹, וכך כתבו בשמו רבי אלעזר ממ"ץ⁸², הראב"ה⁸³, רבינו אלעזר מגרמייזא⁸⁴ והריטב"א⁸⁵. אמנם, אין אנו יודעים מה בדיוק שיעור הזמן הנדרש, אך הוא כתב כי הבשר "מאריך בטעמו", ביטוי הרומו לצורך בהמתנה של פרק זמן על מנת שיעלם טעם הבשר⁸⁶. כך פסקו גם חכמי שפירא בדורו של רש"י⁸⁷, הרשב"ם⁸⁸, ור"י אב"ן, שהדגיש כי יש להמתין עד

את שתי הברייתות ואת מעשהו של רב יצחק בריה דרב משרשיא ניתן לפרש כי מותר לאכול עוף אחרי גבינה, ולהפך, ואילו בין בשר בהמה לחלב, יש צורך בנטילת ידיים וקינוח הפה. מאידך גיסא, ניתן לומר שהיתר הקינוח וההדחה הוא דווקא כפי שהיה אצל רב יצחק, דהיינו בשר אחרי גבינה ולא להפך, ואכן כך מורים דברי רבי יוחנן, על-פי פשוטות לשונם. ממירת רב חסדא משמע שצריך לנקר את הבשר בין השיניים, אך אין חיוב המתנה, ואילו מדברי מר עוקבא עולה חובת המתנה, או שמה מדת חסידות? רב נחמן תולה את ההיתר בנטילת ידיים, אך לא ברור אם הוא אכן נוגע לגבינה אחרי תבשיל בשר, או שמה אחרי תבשיל סתמי בלבד.

⁷⁷ בבירור שיטת רבותינו הראשונים עסקתי, בס"ד, במסגרת אחרת, וכאן יובאו רק עיקרי הדברים.

⁷⁹ כך פסק גם רבינו חננאל (או"ז סימן תס ע"ג 133 ותורת הבית הארוך, בית שלישי, שער רביעי).

⁷⁹ חולין, פרק כל הבשר, לו: מדפי הרי"ף.

⁸⁰ הלכות מאכלות אסורות, פ"ט הלכה כ"ח. יעויין בלח"מ על אתר כיצד חישב הרמב"ם שיעור זה.

⁸¹ יעויין חולין קג. ד"ה "ואסור להעלות", קה. ד"ה "אין קינוח פה" וד"ה "אסור לאכול גבינה".

ואכמ"ל בבירור שיטת רש"י.

⁸² "אמר רב חסדא אכל גבינה מותר לאכול בשר אכל בשר אסור לאכול גבינה... רש"י ז"ל פ"י אכל גבינה מותר לאכול בשר אכל בשר אסור לאכול גבינה עד שישהה מסעודה לסעודה." (ספר יראים (אכילות) סימן סג ע"ג 36)

⁸³ ראב"ה (חולין, סימן אלף וק"ח ע"ג קכה), באריכות מה.

⁸⁴ "כפר"ח ופרש"י וכל הגאונים... בין בשר לגבינה צריך שיהוי." (ספר רקח, סימן תסט, ע"ג שט)

⁸⁵ "והנכון כפי רש"י ז"ל והגאונים ז"ל דה"פ אכל בשר אסור לאכול גבינה באותו סעודה אע"פ שקינה פיו ונטל ידיו." (חידושי הריטב"א למסכת חולין, על דף קה.)

⁸⁶ בספר האורה סימן ק"י, ע"ג 136 נאמר: "אכל גבינה מותר לאכול בשר בקנוח הפה אכל בשר אסור לאכול גבינה אלא אם כן שהה שיעור סעודתא אחריתא", אך אין בטחון כלל שמקור זה מייצג את דעת רש"י. יצויין, כי הראב"ה כתב כי לדעת רש"י די בקינוח הפה והדחת הידיים, ללא המתנה, דווקא אחרי תבשיל בשר, אך לא די בכך אחרי אכילת בשר בעין (סי' אלף וק"ח, ע"ג קכה).

⁸⁷ רבינו קלונימוס הזקן (סבו של רבי יהודה החסיד) ורבי דוד הלוי. דבריהם מופיעים בספר מעשה הגאונים, סי' טו, ע"ג 9 (למקבילות יעויין י' אלפנביין, תשובות רש"י, סי' מז, ע"ג 41, וגרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ע"ג 262, הערה 257). הרוצה להחכים בדברי ימיהם ותורתם של חכמים אלו, יעויין בדברי ידידי ורעי הרב מתניה יוסף הכהן בן-גדליה שליט"א, בחיבורו על חכמי שפירא אחרי גזירות תתנ"ו, ע"ג 193 – 255 וע"ג 289 – 292.

⁸⁸ דברי הרשב"ם הובאו בהרחבת מה באו"ז ח"א סי' תס ע"ג 133. הרשב"ם סבר כי חובת ההמתנה קיימת גם אחרי תבשיל בשר ולא רק אחרי בשר בעין.

לזמן סעודה אחרת, כפי שפסק גם הר"י⁸⁹. זו היתה גם דעת הרא"ש⁹⁰ ורבינו יעקב בעל הטורים⁹¹.

שיטה שונה בתכלית מצאנו אצל ר"ת⁹², המתיר לאכול גבינה אחרי אכילת בשר בהמה רק אם קינח את פיו, ובלילה חובה גם ליטול ידיו⁹³. אך ורק אם לא קינח את פיו, יש חיוב המתנה⁹⁴. כך הורה תלמידו של ר"ת, רבי אלעזר ממיץ⁹⁵. אחיינו ותלמידו של ר"ת, הר"י הזקן, קבל את המתווה הכללי של פירוש ר"ת לסוגיא, אלא שפסק כי יש צורך בהמתנה לסעודה אחרת, שיכולה להיות מיד אחרי הסעודה הקודמת, כך שאין כאן חיוב המתנה של פרק זמן, אלא הפרדה סמלית בין שתי סעודות⁹⁶.

הראב"י⁹⁷ הציג בצורה מפורטת את שתי השיטות, עם עיקרי פירוש הסוגיא לפי שתיהן, ללא שהכריע ביניהן⁹⁷. בתוך הרצאת הדברים חידש וחיידד הראב"י⁹⁸ שקיימות שתי שיטות בהגדרת חיוב ההמתנה: "יש מפרשים סעודה שקבעה תורה בתת ה' לכס בערב בשר לאכול ולחס בבוקר ולא נהירא לי להחמיר אלא ברכת המזון בהפסק מועט." הראב"י⁹⁹ אינו מזהה את בעלי השיטה הראשונה, אך לשונו רומזת לדברי סבו ר' אב"ן "עד לזמן סעודה אחרת", ואילו השיטה השנייה, בה הוא מצדד היא כדעת הר"י הזקן.

שיטה שלישית בהגדרת חיוב ההמתנה נמצאת בספר ליקוטים אשכנזי⁹⁸, המביא מקור הפוסק, כעיקרון, כשיטת רש"י וחכמי אשכנז, כי יש להמתין לסעודה אחרת. הוא דוחה את הפירוש שדי בהפרדה ע"י ברכת המזון, כי אין זו משמעות הלשון "סעודתא אחריתא". החכם המחבר דוגל בשיטה ולפיה פרק הזמן של חיוב

⁸⁹ אבן העזר, סימן רעא, עמ' 127, במסגרת הרצאת ההלכות והדיונים ההלכתיים על-פי סדר מסכת חולין.

⁹⁰ פסקי הרא"ש, חולין, פרק כל הבשר, סימן ה.

⁹¹ טור או"ח סימן קע"ג ויו"ד סימן פ"ט.

⁹² דברי ר"ת נמצאים בספר הישר (חלק החידושים) סימן תעב, עמ' 282 – 283.

⁹³ אחרי אכילת בשר עוף אין צורך בפעולות אלו.

⁹⁴ על-פניו, קשה להבין מה התועלת של חלופה מעין זו (גם זו הקצרה יותר של מר עוקבא), המקשה יותר על סדרי האכילה מאשר קינוח הפה (שרק הוא נצרך ביום). ייתכן שדברי הראב"י⁹⁹, בתוך הצגת שיטת ר"ת- "ומר עוקבא איהו הוא דאחמור אנפשיה" (אבי העזרי, חולין, סימן אלף וק"ח, עמ' קכה, וכך הוא גם בסמ"ג, לא תעשה ס"י קמא- "ומר עוקבא...מחמיר על עצמו היה"י), מייצגים את השלמת ר"ת לנקודה זו, דהיינו שמר עוקבא מציג חלופה לקינוח, והוא עצמו נקט בה דווקא, מפני שהיא החלופה המחמירה יותר.

⁹⁵ ספר יראים (אכילות), סימן סג, עמ' 36.

⁹⁶ דברי הר"י הזקן הובאו בסמ"ג, לא תעשה ס"י קמא.

⁹⁷ ספר אבי העזרי (חולין) סימן אלף וק"ח עמ' קכה.

⁹⁸ שחלקו פורסם ע"י אי קופפר (תשובות ופסקים מחכמי אשכנז וצרפת) סימן כ"ג עמ' 52 – 53.

ההמתנה הוא "עד שיתעכל המזון הראשון... כל זמן שאין רעב", היתה לפרק הזמן המירבי בו מותר לברך ברכת המזון אחרי סעודה. פרק זמן זה הוא לכל הפחות זמן מהלך ארבעה מיל⁹⁹ אך בדרך כלל מדובר בשיעור זמן ארוך בהרבה¹⁰⁰. כך הכריע גם רבינו אלעזר מגרמייזא¹⁰¹, אך אחריו נעלמה השיטה¹⁰².

ג. המנהג בתקופת הראשונים

מלשונו של רבינו אלעזר מגרמייזא, "ואין אנו עושין כן אלא..." עולה כי המנהג בפועל באשכנז תאם, באופן עקרוני, את שיטתו, דהיינו שיעור עיכול¹⁰³. כך היה גם כשני דורות לאחריו, כפי שהעיד רבינו יצחק מדורא, אלא שאורך חיוב ההמתנה הנהוג היה שש שעות ולא רק שיעור עיכול¹⁰⁴. לאחר מספר דורות, ציין רבינו המהר"א (בעל תרומת הדשן)¹⁰⁵, כי יש אנשים רבים המקילים להמתין שעה אחת בלבד, כפשרה בין השיטות. למרות שאין כל בסיס וטעם לזמן המתנה זה¹⁰⁶, א"א למחות בידם כי הרי דעת התוספות והראב"י מקילה הרבה יותר. אמנם,

⁹⁹ מקובל לשער שיעור זה בזמן של 72 דקות.

¹⁰⁰ "כדרך בני אדם לאחר שאכלו אין דרך לאכול עד שיתעכל המזון הראשון במיעיהן ושיעור זה מפורש בפי אלו דברים על משנה מי ששכח ולא בירך עד כמה יחזור ויברך כדי שיתעכל המזון במיעיו ומפרי בגמי כמה שיעור ר' יוחנן אמי כל זמן שאין רעב וריש לקיש כל זמן צמא למים אחר אכילתו... וקיימי לן כרי יוחנן דאמי כל זמן שאין רעב והכל לפי אכילה בין מרובה בין מועטת צריך לשהות וכפי מה שאדם מרגיל עצמו ואף ר"י לקי לא שיער אלא כדי מהלך ד' מילין שיעור מועט כזה אלא מפני שהדרך מעכל את האכילה"

¹⁰¹ ספר רקח, סימן תסט, עמי שט.

¹⁰² שיטה זו לא נזכרה בספר שערי דורא, סוף סימן עו, עמי קנג, המביא את שיטות ר"ת, הר"י הזקן והרמב"ם (=המתנת שש שעות), וכן איננה בטור, ב"י ושו"ע, לעיל.

¹⁰³ אם כוונתו היתה לציין הכרעת הלכה בלבד היה נוקט במינוח כגון "מורין" או "אוסרין", כדרכו, ואכמ"ל.

¹⁰⁴ שערי דורא, ח"ב, סוף סימן ע"ו, עמי קנג: "מיהו העולם נהגו כפסק הרמב"ם שצריך שש שעות בין סעודת בשר לסעודת גבינה"; שם, סימן ע"ז, עמי קנד ו-קסב: "ולא נהגו העולם כפירוש בה"ג... והאריך הרבה ונלאתי לכתוב הכל לפי שאין אנו נוהגין כמותו גם ר"ת וראב"י מאוד הקילו לכן לא כתבתי דבריהם."

¹⁰⁵ בהגהותיו לספר שערי דורא, סימן עו, הגהה ב.

¹⁰⁶ אכן, הרב פרי"ח ואדונו הגר"א ציינו כמקור למנהג את הוזה"ק (ב"י הגר"א לשו"ע, יו"ד, סי' פט, אות ו). נראה לעני"ד הקלושה כי מקור מנהג זה בשיטה שצוינה לעיל (בספר תשובות ופסקים ובספר רקח), שהרי שיעור עיכול הנזכר שם הוא, בקוטבו הקצר ביותר, קצת יותר משעה. לאחר מכן, ראיתי כי כך בדיוק הסביר את המנהג רבינו יהונתן אייבשיץ (כרתי ופלתני, יו"ד, סי' פט, אות ג), מסבירתו, ללא שהמקורות האמורים עמדו בפניו, וחכם עדיף מנביא.

"הצנועים" נוהגים להמתין מסעודה לסעודה ממש, כדעת הרי"ף, הרמב"ם והרא"ש¹⁰⁷.
באשר למנהג בספרד, העיד הר"ן שהמנהג כדעת הרי"ף¹⁰⁸, ואף לא מצאנו מי שכתב אחרת.

ד. הכרעת הפוסקים והמנהג בתקופת האחרונים

מִן הַבֵּי פֶסַק כְּדַעַת הַרְיָוִי וְהַרְמַבַּ"ם¹⁰⁹, וְאַחֲרָיו כָּתְבוּ כֵן כָּל פּוֹסְקֵי עֵדוֹת הַסְּפָרְדִּים לְשִׁלּוּחוֹתֵיהֶם וְעַנְפֵיהֶם, וְכֵן נוֹהֲגִים בְּפוֹעֵל¹¹⁰.
הַרְמַ"א הֵבִיא אֶת דַּעַת רִי"ת כ־יֵישׁ אֹמְרִים¹¹¹, וְצִיָּין אֶת הַמְנַהֵג הַמּוֹבָא עֵי"י הַמְהַרְא"י בְּתוֹר "וּמְנַהֵג פְּשוֹט בְּמִדִּינוֹת אֱלֹוִי". כּוֹנֵת הַבֵּיטוּי הִיא שְׁזָהוּ הַמְנַהֵג הַנְּפוֹץ וְהַרְגִיל, אֲךָ אֵין מִשְׁמַעוֹת הַדְּבָרִים שְׁזוֹ דַּעַת הַרְמַ"א עֲצָמוֹ, וְאֲכֵן, הוּא עֲצָמוֹ צָדַד שְׂרָאוֹי לְנַהוֹג כְּדַעַת הַרְמַבַּ"ם¹¹¹. לְעוֹמְתוֹ, פֶּסַק הַמְהַרְש"ל כִּי רָאוֹי לְמַחוֹת בְּבִנֵי תוֹרָה שְׂאִינִם מִמְתַּיִנִים שֵׁשׁ שְׁעוֹת, מְכִיוּן שֶׁכֶּךָ יֵשׁ לְנַהוֹג מְעִיקֵר הַדִּין¹¹², וְהֵבִיאוּ אֶת דְּבָרָיו הַט"ז, בְּהַרְחָבָה¹¹³, וְהַש"ךְ, בְּקִצְרָה¹¹⁴, לְמַרּוֹת שֶׁגַם בְּזִמְנֵם הִיָּה הַמְנַהֵג הַרְוּוֹחַ לְהַמְתִּין רַק שְׁעָה. לְאַחַר מִסְפַּר דּוֹרוֹת, כָּבַר הִיָּה הַמְנַהֵג הַכִּלְלִי לְהַמְתִּין שֵׁשׁ שְׁעוֹת, וְכָתַב בְּפָרִי מַגִּדִים שְׂאִין לְפָרוֹץ גָּדַר וְלְהַמְתִּין פְּחוֹת¹¹⁵, וְכֵן הוּא אֲצֵל כָּל פּוֹסְקֵי עֵדוֹת הָאֲשַׁכְּנָזִים שְׂאֲחֲרָיו¹¹⁶.

ה. מנהג המתנת שלוש שעות

מִן הָאֲמוּר לְעֵיל עוֹלָה, לְכַאוּרָה, כִּי מְנַהֵג כָּל יִשְׂרָאֵל צָרִיךְ לְהִיּוֹת הַמְתַּנָּה שֶׁל שֵׁשׁ שְׁעוֹת בֵּין בֶּשֶׁר לְחֵלֶב. אֹלֶם, כִּידוּעַ, מְנַהֵג יוֹצֵאֵי הוֹלַנְד (שְׂמַצְאָצֵי הַקְּהִילָה

¹⁰⁷ לעומת זאת, בספרו **לו שערים**, שער כ"ו כתב מהרא"י כי "מנהג העולם" להמתין שש שעות, וצ"ע.

¹⁰⁸ פירוש הר"ן על הרי"ף, חולין לו: בדפי הרי"ף - "וכבר פשט המנהג כדברי הרי"ף...".

¹⁰⁹ שו"ע, יו"ד, סימן פט, סעיף א.

¹¹⁰ יעויין כה"ח על אתר אותיות כו-כח.

¹¹¹ בהגהותיו לשו"ע על אתר (וכן הוא בדרכי משה על הטור, לעיל).

¹¹² ים של שלמה (חולין), פרק ח, סימן ט.

¹¹³ יו"ד, שם, ס"ק ב.

¹¹⁴ יו"ד, שם, ס"ק ח - וכ"כ מהרש"ל דכן ראוי לעשות לכל מי שיש בו ריח תורה.

¹¹⁵ שפתי דעת, שם, ס"ק ח, והוא מדגיש "וכן הלכה והמנהג דממתנינים ו' שעות ואין לפרוץ גדר".

¹¹⁶ יעויין במקורות שהביא כה"ח, לעיל, אות כח, מחכמי אשכנז, ובייחוד יעויין ערוך השולחן, יו"ד, סי' פט, סעיף ז ובספר **הכשרות** (הרב י"י פוקס שליט"א), פרק י, סעיף ל.

האשכנזית שם)¹¹⁷, להמתין שעה, כמו המנהג שהביא הרמ"א¹¹⁸, ואילו מנהג יוצאי גרמניה ואגפיה להמתין שלוש שעות¹¹⁹, ונתחבטו חכמים בטעמו של מנהג זה¹²⁰. נחלקו פוסקי דורינו האם על עדות אלו לשנות מנהגם ולהמתין שש שעות, כהסכמת הפוסקים וכמנהג שאר עדות ישראל¹²¹, ולעני"ד נראה שכך ראוי, לכאורה, לנהוג, אם אין בכך חשש יוהרה ומחלוקת¹²², ובייחוד לאור העובדה שמנהג גרמניה ואגפיה השתנה במהלך הדורות, בכל מקרה.

יודגש, כי כל הדיון האמור לגבי המתנת שלוש שעות או שעה נוגע אך ורק ליהודי שזהו מנהג אבותיו, אבל לא לשאר עדות ישראל, דהיינו התימנים, הספרדים והאשכנזים יוצאי מזרח ומרכז אירופה (שהם רוב האשכנזים בדורינו). כאמור לעיל, הכרעת ההלכה והמנהג הברורה לגבי עדות אלו כולן היתה והנה כי יש להמתין שש שעות אחרי אכילת בשר, ואין לפרוץ גדרם של ראשונים ולהקל בניגוד למנהגם. אמנם, יש יהודים רבים מעדות אלו, אשר מחוסר ידיעה ובתום לב, אימצו בדורותינו את המנהג של המתנת שלוש שעות¹²³, אבל מדובר במנהג מוטעה

¹¹⁷ להבדיל מיוצאי הקהילה הספרדית שם (מצאצאי אנוסי ספרד ופורטוגל שברחו לשם על מנת לחזור לתורת ה' בגלות).

¹¹⁸ לא מצאתי מקור בפוסקים (לפני דורינו) המציין מנהג זה (יעוין בספרו של הרב פוקס, שם, הערה עג, שהביא מנהג זה, אך מה שציון לקיצור שו"ע על הלכות בבי"ח (של הר"א פפויפר זצ"ל) אינו על נקודה זו).

¹¹⁹ המקור הראשון המציין מנהג זה (אם כי אינו מציין מי הם הנוהגים כן) הוא רבינו דוד פארדו בספרו מזומר לדוד (הביאו מרן הגר"ע יוסף שליט"א בשו"ת יבי"א ח"א, יו"ד, סי' ד, אות יב). אולם, כמנהג קבוע ליוצאי גרמניה לא מצאתי מקור בפוסקים (לפני דורינו) המציין מנהג זה (יעוין בדברי הרב פפויפר (בספרו הני"ל) ח"א, פרק י, סעיף טז, שהביא מנהג זה וכתב "כך נוהגים יוצאי גרמניה ומנהג אבותיהם בידיהם מדורי דורות").

¹²⁰ רבינו דוד פארדו (לעיל בהערה הקודמת) הסביר את מנהג ההמתנה של שלוש שעות על-פי דעת הרב פרי"ח, שבחורף די להמתין ד' שעות, ומזה יצא המנהג להמתין כל השנה שלוש שעות. יעוין בספר קיצושי"ע הני"ל, שם "יוקשה למצוא מקור או טעם ברור למנהג זה". ובספר הכשרות הני"ל, הערה עד "ירבות נתייגעו הפוסקים ליישב את מנהג המסתפקים בשלש שעות, יש שתלו הדבר בעובדה כי ארצות הני"ל ובפרט הולנד – ארצות שפילה ועיכולם מהיר יותר ומנהג בני הולנד ללעוס תמיד בפייה מן תבלין הנקרא לאקריץ ועיי' כן, פיהם מתנקה תדיר מכל שיירי המזון." לעני"ד, ובמחכ"ת, אין צורך כלל להסביר את מנהגם של בני הולנד, שהרי הוא המשך המנהג שהביא הרמ"א (שבטעמו עסקנו לעיל בשם רבותינו הפרי"ח והכו"פ). גם את מנהג יוצאי גרמניה ניתן להסביר על פי השיטה שיש להמתין שיעור עיכול (כמצויין לעיל). זאת, מפני שזמן הליכת ארבעת מילים (72 דקות) הוא הקוטב הקצר ביותר, ואילו בדרך כלל זה זמן ארוך הרבה יותר (כפי שנאמר במפורש במקור בספר תשובות ופסקים, הני"ל), וייתכן שבשלב מסויים התקבע מנהג ההמתנה על זמן קבוע של שלוש שעות, שהוא זמן רגיל לתחושת רעב שאחרי סעודה.

¹²¹ בעניין זה יעוין במאמרו של ידידי רועי הרה"ג עמיחי ישראל כנרתי שליט"א בחוברת זו, שעסק בנושא בהקשר של שנוי מנהג באופן כללי.

¹²² כפי שהורה מרן הגר"ש"ו אורבך (הביאו הרב פפויפר, לעיל, שם).

¹²³ קהילות אשכנז נחרבו ברובן המכריע בשנות השואה הנוראה באירופה, וכך נפגעה אנושות רציפות המנהג. התקדמות התהליך המבורך של קיבוץ ומיזוג גלויות כלל גם תוצאות לוואי בלתי

לחלוטין, שכן לא ניתן לשנות מנהג אבות לקולא¹²⁴, ובודאי שאין לנהוג מנהג המקל יותר מהכרעת ההלכה של הפוסקים שמפיהם אנו חיים¹²⁵. גם מי שאביו וסבו נהגו כן, עליו לחזור להלכה והמנהג הברורים של עדות תימן, ספרד ורוב אשכנז ולהמתין שש שעות¹²⁶. זאת, כמובן, ללא פגיעה בזולת וזלזול בו, מחד, אך תוך נאמנות למוחלטות ההלכה שלא תשתנה, מאידך.

רצויות של בלבול בין המנהגים ואף בין ההלכות המסורות לקהילות השונות. כידוע, מרן הרב זצ"ל חזר והדגיש כי אין סתירה בין אחדות ישראל לבין נאמנות למסורות הפסיקה והמנהג של כל עדה וחוג. יעויין (לדוגמא) בדבריו במקורות הבאים: שו"ת דעת כהן, סי' מה ושו"ת אורח משפט סי' טז-יח ובמאמרו "לשני בתי ישראל" (מאמרי הראייה, ח"א, עמ' 45-48)

¹²⁴ יעויין בדברי מרן הרב זצ"ל בשו"ת דעת כהן סי' יח לגבי שנוי מנהג מחומרא לקולא, שהדבר אפשרי רק אם המנהג לחומרא מראש היה מנהג של החמרה בעלמא ללא חשש של פגיעה באיסור, אך בכל מקרה אחר אין להקל יותר ממנהג אבות. בנידון דידן מדובר על הלכה ולא רק על מנהג, ואין כאן משום הרחקה והחמרה אלא עצם קביעת הדין, ובודאי שאין לשנותו.

¹²⁵ יעויין חידושי הריטב"א, פסחים, נא, ד"ה "גופא דברים המותרים" בסוף ד"ה (עמ' קנח-קנט במהדורת מוסד הרב קוק).

¹²⁶ יעויין שו"ת אגרות משה, או"ח ח"ב, סי' כד ששאל על ידי יהודי ממשפחה חסידית, המתפללים נוסח "ספרד", אשר התרגל להתפלל בנוסח אשכנז, האם עליו לחזור למנהג אבותיו. מרן הגרמ"פ השיב- "הנה ידוע שכל אנשי פולין ואונגארן ורוסלאנד... הם בני אשכנז אף החסידים ועד שנתפשטה שיטת החסידות התפללו כולם בנוסח אשכנז אך אח"כ התחילו ראשי החסידים להנהיג להתפלל בנוסח אחר באיזה שינויים. ונמצא שאין להחשיב שינוי מנהג מה שהתחלת להתפלל נוסח אשכנז אף שאביך ועוד ב' וגי' דורות התחילו להתפלל בנוסח החדש, שהרי אדרבה הם שינו מנהג אבותיהם ורבותינו אדירי עולם חכמי צרפת ואשכנז... עכ"פ אין אנו מערערים על אלו ששינו כי ודאי היה להם טעם שרשאים לשנות בזה. אבל כשאחד רוצה לחזור ולהתפלל נוסח אשכנז שהוא נוסח אבותינו ורבותינו ודאי רשאי שהרי חזר לקדמותו..." כך שמעתי שהורה גם מרן החזו"א. אמנם, מרן הגרש"ז אורבך הורה שעליו לחזור לנוסח ספרד, מפני שכל מנהג שנהגו כמה דורות בעמ"י על-פי הוראת גדולים כבר יש לו גדר מנהג. יהא הדבר אשר יהא, בנידון דידן אין מדובר במנהג שהותקן ע"פ גדולי עולם, אלא בתוצאה של בלבול, וממילא ודאי שיש להחזיר עטרה ליושנה לכ"ע.